

TMI “Buxgalteriya hisobi” kafedrası o‘qituvchisi Z.Qaxxarov
TMI magistranti M.Taxirova

DAVR XARAJATLARIGA OLIB BORILADIGAN ASOSIY VOSITALAR AMORTIZATSIYA XARAJATLARI HISOBI VA AUDITI

Annotatsiya. *Maqolada mamlakatimiz hisob tizimida davr xarajatlariga olib boriladigan asosiy vositalar amortizatsiya xarajatlari hisobi va auditining o‘ziga xos xususiyatlari ochib berilgan, shuningdek, ularni takomillashtirish bo‘yicha takliflar ishlab chiqilgan.*

Аннотация. *В статье рассматриваются особенности учета и аудита амортизационных расходов основных средств, которые вычитаются в расходы периода в системе учета в нашей стране, также разработаны предложения по их улучшению.*

Annotation. *The article reports the specifics of accounting and auditing of depreciation expenses of fixed assets that are deducted in the period expenses in the accounting system in our country and offers to improve them.*

Tayanch so‘zlar: *amortizatsiya, davr xarajatlari, ma‘muriy xarajatlar, sotish xarajatlari, boshqa operation xarajatlar, mahsulot tannarxi, noishlab chiqarish faoliyati, nomoliyaviy faoliyat, xarajatlar omili.*

Ключевые слова: *амортизация, расходы периода, административные расходы, затраты на продажу, прочие операционные расходы, себестоимость продукции, непроеизводственная деятельность, нефинансовая деятельность, элементы затрат.*

Key words: *depreciation, period expenses, administrative costs, sales costs, other operating expenses, product cost, non-productive activities, non-financial activities, cost elements.*

Kirish

Davr xarajatlari tarkibiga korxonaning asosiy ishlab chiqarish faoliyati bilan bog‘liq bo‘lmagan noishlab chiqarish va nomoliyaviy xarajatlar mansub hisoblanadi. Bundan xarajatlarni boshqaruv, tijorat bilan bog‘liq xarajatlar hamda umumxo‘jalik xarajatlari, xususan ilmiy-tadqiqot va tajriba-konstruktorlik xizmatlari xarajatlari tashkil qiladi. Bunday turdagi xarajatlari korxona asosiy faoliyati va mahsulot tannarxi bilan bog‘liq emasligi, ammo korxonaning muayyan vazifalarini amalga oshirish uchun zarurligi sababli ular operatsion yoki davr xarajatlari deyiladi.

Sotish va ma‘muriy maqsadlarda ishlatiladigan asosiy vositalar, jumladan yengil va avtomobillari, sotish va ofis binolari, kompyuter jihozlari, mebellar, ofis jihozlari va shu kabilarning eskirishi davr xarajatlarini tashkil qiluvchi asosiy vositalar

amortizatsiya xarajatlari boʻladi. Korxonalarda ularning hisobini toʻgʻri yuritish hamda auditor tashkilotlari ularning auditini toʻgʻri tashkil qilish muhim vazifa hisoblanadi.

Mavzuga oid adabiyotlar sharhi

Davr xarajatlarining hisobi va audit boʻyicha xorijiy mamlakatlar olimlaridan E.Arens, Dj.Lobbek, R.Adams, G.Anderson, B.Nidlz, D.Kondvell, R.A.Alborov, V.D.Andreev, I.T.Balabanov, A.S.Bakaev, L.Z.Shneydman, N.B.Barishnikov, P.S.Bezrukix, L.N.Veshunova, L.F.Fomina, V.M.Vlasova, I.E.Glushkov, Yu.A.Danilevskiy, R.Dojd, K.V.Druri, Dj.Robertson, V.N.Lemesh, P.Fridman, V.I.Tkach, M.V.Tkach, A.K.Solodov, A.K.Shishkin, S.Бычкова, A.D.Sheremet, V.P.Suyts, A.D.Chambers, J.M.Kourt, S.Garvard, J.Veneybls, K.Imprey kabilar tomonidan oʻrganilganligini eʼtirof etish mumkin [1].

Mamlakatimizda esa mavzu yuzasidan mulohazalar bir qator iqtisodchi olimlar, jumladan, M.Umarova, U.Eshboev, K.Axmadjonov, B.A.Xoshimov, S.Sh.Yuldashev, Sh.N.Fayziev, R.D.dustmuradov, F.Tulaganova, A.A.Karimov, I.N.Kuziev, A.Z.Avlokulov, O.Masharipov, Sh.I.Ilxomov ilmiy asarlarida keltirib oʻtilgan [2].

Mamlakatimiz iqtisodchi olimlaridan A.A.Karimovning fikricha davr xarajatlari “...ular mahsulot ishlab chiqarish va sotish hajmiga bogʻliq boʻlmagani, va aksincha vaqt bilan, xoʻjalik faoliyatining davomiyligi bilan boʻgʻliqligi sababli davr xarajatlari deb yuritiladi.” [3]

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqotni amalga oshirishda davr xarajatlari hisoblanuvchi asosiy vositalar amortizatsiyasi hisobi va auditining ilmiy tahlillarini amalga oshirishning guruhlash, tarkibiy, qiyosiy hamda trendli tahlil metodlaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar

Asosiy vositalar eskirish xarajatlarining, xususan davr xarajatlariga olib boriladigan asosiy vositalar eskirish xarajatlarining hisobini samarali va toʻgʻri tashkil qilish xoʻjalik yurituvchi subyektlarda buxgalteriya hisobining muhim vazifasi hisoblanadi.

Amortizatsiya - foydali xizmat muddati mobaynida aktivning amortizatsiyalanadigan qiymatini asosiy vositalarning vazifasidan kelib chiqqan holda mahsulot (ishlar, xizmatlar) tannarxiga yoki davr xarajatlariga muntazam taqsimlash va oʻtkazish koʻrinishida eskirishning qiymat ifodasi [4].

Asosiy vositalarga amortizatsiya hisoblash normalari Oʻzbekiston Respublikasining amaldagi Soliq kodeksi 144-moddasida belgilangan. Korxonalarining belgilangan amortizatsiya normalaridan farqli stavkardan foydalanilishiga yoʻl qoʻyiladi. Bunda korxonaning buxgalteriya hisobi va soliq qonunchiligi orqali aniqlangan hisobot davrining sof foydasi oʻrtasida vaqtinchalik farq yuzaga keladi.

Bugungi kunda korxonalar davr xarajatlarining salmoqli qismini odatda asosiy vositalar eskirish xarajatlari tashkil qiladi. Korxonaning asosiy vositalari foydalanish

natijasida asta-sekin eskirib boradi. Bu eskirishning qiymati odatda yaratilayotgan mahsulot (ish, xizmat) tannarxiga yoki davr xarajatlari tarkibiga kiritiladi. Amortizatsiya xarajatlarining davr xarajatlari tarkibiga kiritilishining asosiy sharti asosiy vositaning ishlab chiqarish maqsadlarida emas, balki sotish va ma'muriy maqsadlarda ishlatilishi hisoblanadi.

Odatda sotish binosi, vitrinalar, savdo muzlatkichlari, ko'chma va turg'un savdo rastalari, mijozlarga mahsulot yetkazib berishda foydalaniladigan avtomobillar, o'zi egaligidagi tashqi reklama joylashtirish inshootlari, fiskal xotirali nazorat kassa mashinalari, to'lov terminallari, kassa uskunalari hamda sotish maqsadlarini amalga oshirishda ishlatiladigan boshqa asosiy vositalar amortizatsiyasi to'g'ridan to'g'ri korxonaning sotish davr xarajatlariga olib boriladi.

Korxonaning ma'muriyat binosi, ofis jihozlari, kompyuterlar va hisoblash texnikasi, yengil avtomobillar va ma'muriy maqsadlarda ishlatiladigan boshqa asosiy vositalar ma'muriy davr xarajatlari tarkibiga olib boriladi.

Asosiy vositaning muayyan birligi ham ishlab chiqarish maqsadlarida, ham noishlab chiqarish maqsadlarida foydalanilishi mumkin. Bunda eskirish xarajatlarini ishlab chiqarish va davr xarajatlari o'rtasida taqsimlash xarajatlarni keltirib chiqaruvchi omilning natural holatdagi ulushiga qarab amalga oshirish tavsiya etiladi. Masalan, bir vaqtning o'zida ishlab chiqarish va ma'muriy maqsadlarda ishlatiladigan binoning eskirish xarajatlarida xarajatlarni keltirib chiqaruvchi omilga, ya'ni ushbu bo'limlarning egallab turgan maydoni ulushiga qarab taqsimlanadi. Demak, bundan xulosa qilish mumkinki, ko'chmas mulk obyektlari uchun xarajatlarni keltirib chiqaruvchi asosiy omili bu ularning foydalanish maydoni hisoblanadi.

Boshqa bir misol ham keltirish mumkin. Masalan, korxona egalik qiluvchi uskuna ham ishlab chiqarish, ham ma'muriy (yoki sotish) maqsadlarida foydalanish mumkin bo'lsa, ushbu vaziyatda eskirish xarajatlarini keltirib chiqaruvchi omil uskuna ishlatilgan ish vaqti hajmi, ya'ni mashina/soat bo'ladi.

Asosiy vositalar hisobini tartibga soluvchi standartning qabul qilinganligiga 15 yildan oshgan. Bugungi kunda asosiy vositalar hisobini yuritishni takomillashtirish zarurati paydo bo'lmoqda. Bu ko'p jihatdan yangi turdagi asosiy vositalarning paydo bo'layotganligi hamda texnologiyalarning taraqqiy etayotganligi bilan bog'liq. Ayniqsa, ofis maqsadlarida foydatiladigan yangi turdagi kompleks asosiy vositalar ko'payib ketgan. Masalan, korxona hududining turli hududlariga o'rnatiladigan monitorlar qimmat narxlanuvchi ko'plab tarkibiy qimslardan iborat bo'ladi. Ularning har birini alohida-alohida ham, birgalikda ham xarid qilish mumkin. Bunday kompleks asosiy vositlarni o'rnatish va kelgusida ulardan foydalanish jarayonida butun liniya emas, ayrim qismlarning ishdan chiqishi kuzatiladi. Bunday vaziyatlar esa buxgalterlarning va auditorlarning oldiga murakkab vazifa qo'yimoqda.

Davr xarajatlariga olib boriladigan asosiy vositalar amortizatsiya xarajatlari yuzasidan samarali auditorlik tekshiruvini tashkil qilish ham muhim vazifa hisoblanadi. Auditor tekshirish jarayonida amortizatsiya hisoblangan barcha asosiy vositalar qiymati hisobga olishi zarur, shuningdek u eskirish meʼyorlari toʻgʻri tanlanishi tekshirishi lozim.

Amortizatsiya ajratmalari toʻgʻri va oʻz vaqtida oʻtkazilishini audit qilishda hisobot yil davomida korxonada qabul qilingan hisob siyosatiga rioya qilinishi tekshirib olinishi kerak. Asosiy vositalarga amortizatsiya ajratmalari auditini yil boshida tuziladigan asosiy hisob-kitobning toʻgʻriligini tekshirishdan boshlash zarur. Asosiy vositalar obyektlarini amortizatsiya ajratmalari hisob-kitobi qaydnomalar (vedemostlar) ga kiritilishining toʻgʻriligi inventar daftarlar boʻyicha tekshiriladi. Belgilangan meʼyorlar toʻgʻri qoʻllanilganligini tekshirish uchun hisob kitob uchun oylik meʼyorlarni yillik meʼyorlarga aylantirish zarur. Shundan keyin taftish qilinayotgan davrdagi asosiy vositalar harakati va ishlab chiqarish asosiy vositalari xizmatining meʼyoriy muddatlari tugashi munosabati bilan amortizatsiya ajratmalarini toʻxtatishga bogʻliq operatsiyalar amalga oshirilgan oylar tekshiriladi.

Davr xarajatlariga olib boriladigan eskirish xarajatlari tarkibini toʻgʻri hisoblab chiqish aniqligi va korxonaning moliyaviy natijalari amortizatsiya summalari toʻgʻri hisoblab chiqilishi va taqsimlanishiga bogʻliq. Shu sababli amortizatsiya notoʻgʻri ravishda davr xarajatlari hisobiga oʻtkazilganligi va aybdor shaxslarni aniqlash hamda ularni bartaraf etish boʻyicha maslahatlar berish kerak.

Bundan tashqari auditor asosiy vositalarning texnik holati qoniqarsiz ekanligining sabablari va aybdorlarini, eskirganligi sabablari, foydalanishga yaroqsiz boʻlgan obyektlar nima uchun oʻz vaqtida hisobdan chiqarilmaganligini, keraksiz va ortiqcha obyektlarni berish va sotishning qanday tadbirlari koʻrilganligi, obyektning texnik holati qoniqarsiz ahvolda boʻlgani tufayli koʻrilgan moddiy zarar miqdorini aniqlashi kerak.

Asosiy vositalar obyektlari va guruhlarining texnik holatini tekshirish asosiy vositalarning eskirish darajasi, ishdan chiqishini va yangilanishini tavsiflovchi koʻrsatkichlarni hisoblab chiqish bilan tugallanadi. Eskirish darajasi tekshirilganda davr boshida va oxirida dastlabki qiymatni tekshirish sanasida yuz foizga koʻpaytirilishdan iborat eskirish summasi nisbati sifatida aniqlanadi.

Ishdan chiqish koeffitsienti ishga tushirilgan asosiy vositalar summasining yil oxiridagi dastlabki bahosiga nisbati sifatida aniqlanadi.

Taklif va tavsiyalar:

Davr xarajatlari hisoblanuvchi asosiy vositalar amortizatsiya xarajatlarining davr xarajatlari hisobi va auditining oʻziga xos xususiyatlarini oʻrganib chiqib, mamlakatimizda bunday davr xarajatlari hisobi va auditini takomillashtirish uchun quyidagilar tavsiya etiladi:

1. Texnika va texnologiyalarning jadal rivojlanishi bilan yangi ishlab chiqarilgan kompyuter va hisoblash texnika uskunalari tezlik bilan maʼnaviy eskirmoqda. Koʻpgina zamonaviy texnologiyalar maʼnaviy eskirish hisobiga dastlabki foydalanish yilidayoq oʻzining deyarli yarim bozor narxini yoʻqotmoqda. Odatda bunday vositalarning boshlangʻich narxining yuqoriligi sababli inventar jihozlar tarbikiga ham kiritib boʻlmaydi. Ayrim turdagi texnologiyalar, masalan mobil aloqa vositalari uzoq vaqt foydalanilganda oʻzidan zararli taʼsir koʻrsatuvchi radiatsiya ishlab chiqarish miqdori keskin ortishini inobatga olib, ishlab chiqaruvchilarning oʻzlari bunday asosiy vositalarga qisqa muddatli (5 yildan kamroq) foydalanish muddati belgilab bermoqda. Shularni inobatga olib ayrim turdagi asosiy vositalarga yuqoriroq stavkada eskirish hisoblashni belgilash haqidagi oʻzgarishni qonun hujjatlariga kiritishni tavsiya qilamiz.

2. Bugungi kunda amaldagi standartlarga koʻra asosiy vositalar, jumladan eskirishi davr xarajatlari olib boriladigan asosiy vositalar uchun ham ularning asosiy vosita deb eʼtirof etilishi uchun 1 yildan koʻproq xizmat muddatiga va eng kam ish haqinin 50 barobaridan ortiq boshlangʻich narxga ega boʻlish talabi qoʻyilgan. Toʻgʻri, korxona hisob siyosatida asosiy vositalarning eng arzon qiymatini bu 50 barobarlik darajadan pastroq belgilab olish mumkin. Hozirda eng kam ish haqining 50 barobari salmoqli summani tashkil etishini inobatga olib, ushbu minimal talabni qayta koʻrib chiqib, xususan kamroq summani belgilashni taklif qilamiz.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR ROʻYXATI

1. <https://www.accountingtools.com/articles>. // Period costs – Accounting tools.
2. Э.Аренс, Дж.Лоббек. Аудит. Пер.с.англ. М.А.Терехова и другие- М.:Финансы и статистика, Г.Андерсон, Б.Нидлз, Д.Кондвелл. «Бухгалтерский учет» -М.:Финансы и статистика, 1993-496 с., Бакыт Султанова, Жумакуль Абишева, Феризат Тулегенова. Учебное пособие. Алматы 2016
3. Karimov A.A, va boshqalar. “Buxgalteriya hisobi: Oliy oʻquv yurtlari uchun darslik/Mualliflar: A.A.Karimov, F.R.Ismoilov, A.Z.Avloqulov. – T.: “Sharq”, 2004. – 394 b.
4. Oʻzbekiston Respublikasi buxgalteriya hisobining milliy standarti 5-son “Asosiy vositalar” // www.bhms.uz – Buxgalteriya hisobining milliy standartlari.